

Større anmeldelser

Danmark i Senmiddelalderen

Af Ole Fenger

Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. (Aarhus Universitetsforlag, 1994). 415 s., 168 kr.

I april 1993 afholdtes på Sandbjerg et tredages forskerseminar med godt 30 historikere som deltagere, alle med senmiddelalderen som arbejdsområde. Atten diskussionsoplæg er bogens indhold, men selve diskussionerne har man forståeligt nok afstået fra at referere.

Seminaret koncentrerede sig om fire temaer: 1) landbrug og landbrugere, 2) samfundsudvikling og statsmagt, 3) byer og handel og 4) kirke og samfund; men indholdsfortegnelsen har følgende overskrifter over emnebuketterne: »Krisen«, »Landbrugssamfundet«, »Politik«, »Byer og handel« samt »Kirken«. Redaktørerne forklarer, at det på seminaret viste sig, at »krisen« udgjorde et selvstændigt tema, med sin egen forskningshistorie, sine egne problemstillinger og metodediskussioner. Det har de taget konsekvensen af og samlet de artikler, der vedrører krisen, i et særligt afsnit: det første.

Dog ikke det allerførste, for det er en af mødelederne, Bergen-professoren *Knut Helles* sammenfattende bemærkning, som redaktionen med heldig hånd har anbragt som indledning, en god idé, for Knut Helles sikre overblik er en fin appetitvækker og en tiltrængt modvægt til det kalejdoskopiske indtryk, som samleværker bibringer deres læsere.

Krisen med stort K er som nævnt gjort til bogens første emne med tre indledningsforedrag. Mon fordi »senmiddelalderkrisen« skulle overstås, så man kunne komme til sagen? Eller rummer denne efterhånden noget fortærskede kriseproblematik alligevel nøglen til en forståelse af periodens problemer? Noget entydigt svar herpå giver bogen ikke, det nærmeste kommer Knut Helle i indledningen, hvor han ganske vist konstaterer, at perioden nok rummede krisefænomener, men at det overalt gælder om at stille spørgsmålet: *krisen – for hvem?* Man mindes Lenins ord: »Tal ikke om abstrakt frihed, men spørg om frihed for hvad og frihed til hvad?«

I bogens første foredrag sætter *Svend Gissel*, en af vore førende kriseforskere, i sit indledende afsnit ordet »krisen« i anførselstegn for at markere processens pluralistiske karakter. I en nyttig oversigt over agrarkriseforskningen betoner han, at man har undervurderet, hvor vidt forskellige vilkårene var fra egn til egn. Altså *krisen – for hvem*, ikke blot rent geografisk, men også i tid, eftersom det sparsomme kildemateriale er fra vidt forskellige perioder. Når hertil føjes, at samme kildetype, f.eks. tiendetallene, nogle steder viser stabilitet eller endog fremgang, andre steder det modsatte, forstår man kriseforskningens problemer – for ikke at sige *krisen*. Meget ligger foran, f.eks. efterlyser Gissel noget så – skulle man tro – enkelt som et justeret kort over eksisterende og nedlagte middelalderkirker. Gissel skriver eksi-

sterende og ikke-eksisterende kirker, og det sidste må sandelig være en vanskelig opgave.

Efter en omtale af utallige enkeltundersøgelser konkluderer Gissel, at »vort billede af den senmiddelalderlige agrarkrise i Danmark er alt, alt for unuanceret«, og at han må give Erik Ulsig ret i, at det danske kildemateriale ikke er godt nok til at give en forklaring på krisen. På øerne var der momenter, der modvirkede krisen, og de har nok også eksisteret i Jylland – måske ikke med samme styrke; »men hvem ved?«, spørger Gissel.

Også *Erland Porsmose* behandler den senmiddelalderlige krise – i Vorbasse. Altså endnu en enkeltundersøgelse, men speciel derved, at man her kender bebyggelsesstrukturen, siden Vorbasse var en »vandrende« jernalderlandsby, og derved, at gårdenes toftestruktur i 16-1700-tallet er identisk med tofterne i 1000-tals landsbyen. Hvordan går det til, at man i et truet område med stærke indicier for befolkningstilbagegang kan bevare bebyggelsesstrukturen uændret igennem en senmiddelalderlig krise? Svaret må ifølge Porsmose være, at denne struktur har en fleksibilitet, der gør, at strukturen kan fungere med eller rumme alt fra 20 til 60 brugere. Har vi overhovedet fat i de reelle strukturændringer, der foregik i senmiddelalderen? Altså igen et spørgsmålstejn og ikke et punktum.

Fra Vorbasse til *Nils Hybel* med teorier om de vesteuropæiske godssystemers afvikling i senmiddelalderen, fordi disse systemers forfald traditionelt er blevet forbundet med krisetilstande i samfundet. Det er man blevet forsigtigere med, og Nils Hybel er da også dybt skeptisk over for generelle teorier om stordriftens forfald og lige så skeptisk, når de af C.A. Christensen og Aksel E. Christensen presses ned over danske forhold. Hybel taler om de malthusian-

ske og marxistiske teories elendighed og tilslutter sig den voksende opposition imod disse teorier, som foregår i engelsk demografisk middelalderforskning. Ifølge denne opposition kan man ikke tale om et befolkningsfald før pesten. Hos os har Erik Ulsig hævdet det samme, nu med tilslutning fra Nils Hybel.

Carsten Porskrog Rasmussen indleder sit oplæg om kronens gods med at konstatere, at vi endnu ikke har noget overblik over et så fundamentalt forhold som ejendomsfordelingen i dansk senmiddelalder, og dermed kender vi heller ikke omfanget af de privilegerede stænders samlede gods, ej heller kronens. Kr. Erslev fremkom med et ukvalificeret gæt på størrelsen af kronens senmiddelalderlige gods, et gæt, som andre siden har gentaget, mens atter andre har skønnet anderledes – med det resultat, at uenigheden svinger fra Erslevs 1/8 til andres 1/3 af al jord som krongods før reformationen. Porskrog Rasmussen kan dog konstatere, at vi i de senere år er kommet gådens løsning nærmere i kraft af en række lokale og regionale undersøgelser, ikke mindst takket være hans egen kortlægning af ejendomsfordelingen i 11 midtjyske herreder i Viborg stift. Vi har nu kendskab til ejendomsfordelingen omkring 1530 i 33% af rigets i alt 160 herreder, dvs. en femtedel af Danmark. For denne del viser det sig, at Erslev trods manglende hensyntagen til såvel selvejerafgifter som bispetiende havde ret. Hans skøn »virker næsten uhyggeligt præcist« skriver Porskrog Rasmussen vel vidende, at man ikke kan gange op til rigsniveau, for dertil er de påviste resultater alt for varierende fra område til område. Men for 1/3 af alle jysk-fynske herreder kan forfatteren konstatere, at krongodsprocenten under ét var 9-10. Igen med variationer fra herred til herred, men dog med det mønster, at herreder, hvor der lå

kongelige slotte, havde ret høje krongodsprocenter – typisk 15-20. Selv om den sjællandske øgruppes ejendomsforhold er dårligt undersøgt, har Porskrog Rasmussen ved egne og andres undersøgelser vist vejen frem og uden om Erslevs »præcise« slumpetraf. Lige så givende er hans følgende sider om krongodsets størrelse længere tilbage i middelalderen. På linje med Anders Andrén tolkes kongelevene som administrative støttepunkter, om end af ukendte størrelser; men Valdemar Sejrs krongods siges »temmelig sikkert« at have været ret beskedent, med et rundt tal kan det forsøgsvist anslås til 5%. Med kongelevet reduceret til små forvaltningssæder for lokaladministrationen og patrimoniet til forsørgelse af kongelige børn og gaver til kirken har de største Hvide-jorddrotter som godsbesiddere kunnet måle sig med kongen. Og det var vel at mærke, førend krongodset fra 1320'erne rigtigt smuldrede. Dette ændredes med Valdemar Atterdags og dronning Margrethes godspolitik, men dog ikke mere, end at 10-12% var i kronens besiddelse ved middelalderens slutning. Porskrog Rasmussens bidrag forekommer vigtigt og vægtigt i en middelalderlig og ikke blot en senmiddelalderlig sammenhæng.

Under overskriften »feudalisering og bondekommunalisme« skriver Anders Bøgh »noget om samfundet i senmiddelalderen«. Han vælger at bruge det mangetydige og misbrugte feudalismebegreb på samme måde som Aksel E. Christensen: en decentralisering af statsmagt kombineret med trinvisse underordningsforhold. Forud gik således pr. definition en centraliseret statsmagt, og en sådan var Aksel E. Christensen jo i stand til at forestille sig, især med sin egen forståelse af Jyske Lovs fortale som grundlag. Ifølge Anders Bøgh er Aksel E. Christensens *Kongemagt og Aristokrati* fra 1945 »det naturlige udgangspunkt for

enhver beskæftigelse med samfundsstrukturen i middelalderen«. Hertil kan spørges, hvor naturligt dette udgangspunkt efterhånden er, med Aksel E. Christensens håndfaste opdeling af dansk middelalder i »mindst fire skiftende, stærkt modstridende og skarpt adskilte opfattelser af samfundets opbygning og sammenhæng«. Men udgangspunktet må siges at være taknemligt, hvis man vil sætte spørgsmålstegn ved f.eks. Aksel E. Christensens tredje periode, »feudalopløsningsperioden« 1241-1340. Og det lykkes. At feudaliseringen, decentraliseringen af statsmagt osv. »har sin begyndelse længe før 1241, er der efterhånden flere, der med held har argumenteret for«. Bøghs første anliggende skal derfor være et forsøg på at påvise, at den nedre grænse ved Valdemar Atterdag og Margrethe heller ikke lader sig opretholde, fordi feudaliseringsprocessen fortsatte. Aksel E. så i Landefreden 1360 et opgør med det feudale samfundssystem, Bøgh ser i den det modsatte, fordi omtalen af kongens værnfunktioner over for hans undergivne er »et ganske klart feudalt træk«. Hertil kan for det første bemærkes, at hvis pligten til at værne de værgeløse, kort sagt pligten til at håndhæve den augustinske fred og retfærdighed, er ensbetydende med feudalisme, så mister dette begreb sin sidste rest af indhold, hvad mange da også har erkendt, f.eks. i Frankrig, hvor man har foreslået det erstattet af *l'ordre seignorial*. For det andet er betegnelsen Landefred for 1360-forpligtelsesbrevet mere end tvivlsom, hvad man kan forvise sig om ved at sammenligne med den ægte vare, 1283-landefreden (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. III, nr. 62), hvor freden og retfærdigheden ikke får for lidt. Så mon ikke Kai Hørby kommer sandheden nærmere, når han i 1360-brevet ser en forberedelse til krig, erobringen af Skåne? Derfor skal alle indre magtfaktorer i fælles fodslag. Altså ad hoc og ikke en

abstrakt stillingtagen til et feudalt samfundssystem. Hvorom alting er, så får udviklingen under Valdemar Atterdag og Margrethe Anders Bøgh til at forlade Aksel E. Christensens – og sin egen – opfattelse af feudalisme som værende identisk med opløsning og svag kongemagt.

Efter et afsnit om kongeværn og godsejerværn behandles overskriftens andet led, »bondekommunalisme«. Bøgh er tøvende over for nytten af »den ikke alt for poetiske betegnelse Kommunismus«, som unægtelig lyder noget postmarxistisk, men de gamle betegnelser bliver jo udslidte, så nye må der til. På tysk talte man engang om *Gemeinde*, på dansk om bylag, men nu hedder det »bondekommunalisme« som etikette på perioden 1300-1800. Bøgh gør opmærksom på det paradoksale i den senmiddelalderlige opbygning: Øget retlig umyndiggørelse går i spand med øget kollektiv autonomi, bondekommunalisme. Han forklarer det med, at de enkelte godser må være blevet større, dermed bliver godsejeren fjernere, så opkrævning af afgifter stort set bliver hans eneste normale forbindelse med fæstebønderne. Dermed blev den daglige drift og de indbyrdes retstrætter bøndernes eget anliggende, deres autonomi øges.

Bøgh citerer Poul Meyers konstatering af, at bylagets selvstyre er reelt bestemt, dvs. skabt af de problemer, som agrarforfatningen rejser, så Fyns Vedtægts godkendelse af, at landsbyerne laver egne vedtægter herom, er ifølge Meyer ingen nyhed. Jo, siger Bøgh, den sociale nivellering og den øgede autonomi i landsbyerne er forholdsvis »nye reale momenter«. Så må man spørge: i forhold til hvad? Og svaret er: i forhold til den kollektive ufrihed, som ifølge kommunalismus-periodens opfinder, tysk-schweizeren Peter Blickle, eksisterede som et grundvilkår før 1300. Her kan vi igen mindes Lenin: »Tal ikke til

mig om abstrakt frihed« osv. Ifølge Anders Bøgh tog Aksel E. Christensen fejl: Samfundet var mere feudaliseret på reformationstiden end i 1340. Mærkeligt blot, synes Bøgh, at kongemagten trods alt rummede og vedblev at rumme ikke-feudale elementer, for Jyske Lovs fortale siger jo, at kongen er »alle fred skyldig«. Bøgh afstår fra »en nærmere indkredsning af, hvad der ligger i dette«, for det ville kræve en længere diskussion. Dette er vel ikke nødvendigt: Indser man, at kirkens fuldmagt til verdslig øvrighed lyder på det enkle at håndhæve freden og retfærdigheden, så falder tingene på plads i et smukt europæisk mønster.

Ordet feudalisme dukker først op i 1700-tallets Frankrig som fællesbetegnelse for samfundet under *l'Ancien Régime*. Siden er det blevet brugt til meget andet, og det vil kommunalismen nok også blive. Nu handler det her anmeldte værk om senmiddelalderen, men bondekommunalismens periode gik op til 1800. Så hvis man fortsat skal diskutere danske bønders øgede retlige umyndiggørelse og øgede kollektive autonomi, må man nok inddrage både landskabslovenes bønder og herredstingbøgernes 1600-tals fæstebønder. De første har man i historieskrivningen gjort for frie og lige, men at de sidste skulle være socialt nivellerede, stemmer ikke med herredstingbøgernes nuancerede billede, og imod den øgede autonomi taler det faktum, at der i tingbøgerne så at sige ikke er noteret domme. Sagerne behandles, vidner afhøres, men der er ingen domme; hvem har mon taget sig af dem?

Som det fremgår, giver Anders Bøghs bidrag stof til eftertanke og debat, hvortil kommer, at han tør kalde sin konklusion: »At udviklingen gik imod et stærkt feudaliseret samfund med en relativt stærk statsmagt«, for både en selvmodsigelse og en korrekt diagnose.

Men selvmodsigelsen forsvinder jo ret beset med opgivelsen af Aksel E. Christensens feudalismebegreb. Endelig kan bemærkes, at »den senmiddelalderlige krise« ikke spiller nogen rolle i Anders Bøghs indlæg.

Det gør den samme krise til gengæld i Erik Ulsigs bidrag »Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder«, som indledes med konstateringen af, at godssystemets krise umiddelbart var en effekt af befolkningsfaldet efter de store pestepidemier. Ulsig beskriver bøndernes stigende afhængighed og umyndiggørelse, men hvor Bøgh så den i et feudalt perspektiv, understreger Ulsig, at pestepidemierne og befolkningsfaldet var et fælles europæisk vilkår med ret ensartede følger, tydeligst i de østeuropæiske lande og i Danmark. Endvidere betoner Ulsig, at bøndernes forringede retlige og sociale status ikke betød, at deres økonomiske situation dermed svækkedes i almindelighed. Ud fra bevarede skattelister har man kunnet fastslå eksistensen af rige bønder, og takket være sin ekspertise inden for middelalderlige regnskaber kan Ulsig nærne sig et svar på, hvor rige disse bønder egentlig var. At der var tale om en kraftig økonomisk differentiering, kan ifølge Ulsig næppe undre; men han finder det værd at bemærke, at adskillige bønder var i stand til at akkumulere likvid kapital. Anders Bøghs sociale nivellering var således ikke ensbetydende med en økonomisk ligestilling.

Om overgangen fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem skriver *Jens Villiam Jensen*: »Traditionelt har man beskrevet denne overgang som en jævn og rolig proces fra højmiddelalderens små hovedgårde med spredtliggende strøgods til 1600- og 1700-tallets hoveribaserede hovedgårdssystem med koncentreret og nærtliggende fæstegods«. Erik Ulsig har forstyrret den rolige og gradvise overgang fra det ene system til det

andet ved at påvise, at det gamle fæstegodssystem var klart dominerende endnu i 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet. Det er Jens Villiam Jensens udgangspunkt, at det gamle system er karakteristisk for hele 1500-tallet, så den adelige godskoncentration først slår igennem i 1600-tallet i forbindelse med skattestatens vækst og krisen i første halvdel af 1600-tallet. Dermed fjerner Jens Villiam Jensens bidrag sig fra senmiddelalderen, men det gør dets betydning for denne periode ikke.

Af speciel retshistorisk interesse er et afsnit om skifteprincipper og skiftepraksis vedrørende adeligt jordegods. Erik Ulsig har analyseret en række adelige søskendeskitter fra især 1400-tallet, som medførte splittelse af godskomplekser af hensyn til den ligelige fordeling af arven. Hertil kan Jens Villiam Jensen føje, at denne praksis fortsatte i 1500-tallet, selv efter at 1547-recessen favoriserede godskoncentration ved adelige søskendeskitter. Først i 1600-tallet slår recessens regel igennem i praksis. Traditionelt har mageskitter imellem krone og adel været indicium for ikke blot kongelig, men også adelig godssamling i perioden 1536-1660. Jens Villiam Jensen mener, at mageskitter imellem krone og adel først i 1600-tallet har medvirket til en bredere og mere generel arrondering af de enkelte adelsgodser. Selv om hans analyse heraf er begrænset til det østlige Lolland og Vendsyssel med Hanherred, og selv om der kan konstateres regionale forskelle, forekommer konklusionen forsvarlig: Godssystemet var hele 1500-tallet igennem grundlæggende et fæstegodssystem, og ikke før i første del af 1600-tallet skabtes de ydre rammer for et egentligt hovedgårdssystem med hoveribase-ret hovedgårdsdrift. Der var en solid inert i det senmiddelalderlige system – og i det skifteretlige retfærdighedsprincip om lige behandling af alle arvinger.

Med Jens Villiam Jensens bidrag slutter temaet landbrugssamfundet. Næste tema er »politik«, en overskrift som er bedre end oplæggets »samfundsudvikling og statsmagt«. Det første af tre bidrag er *Jens E. Olesens* »Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389-1439«. Det siges indledningsvis, at »de nordiske riger fra 1389 og i de følgende mange år (blev) regeret af unionskongen Erik af Pommern (født ca. 1382)«. Flot klaret af en syvårig, som også siden tildeles en omtrent 50 års kongegerning. Det er for meget af det gode. Erik blev hyldet som konge i Norge 1389, i Danmark og Sverige 1396, og kronet som konge over de tre nordiske riger i Kalmar 1397, men som Olesen også skriver, bevarede dronning Margrethe hovedindflydelsen på unionsstyret indtil sin død i 1412, så dermed reduceres Eriks reelle regeringstid til 27 år. Jens E. Olesen er på hjemmebane, eftersom hans disputats fra 1980 handlede om det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik i årene 1434-49; men i sit indlæg her koncentrerer han sig om regeringssystemets udformning efter 1389, så dronning Margrethe er hovedpersonen, endda efter sin død, fordi Erik af Pommern videreførte hendes politik. For det er jo politik, der er emnet, når talen er om regeringssystemets karakter og dets udtryk i praksis – præcis som det er politik, der ligger bag anvendelsen af lærde etiketter som *regimen regale* og *regimen politicum*. Den kongelige politik gik før som efter 1412 ud på at regere de tre riger som en enhed og ikke som en union eller alliance. Olesen gennemgår, hvorledes denne politik afspejles i organerne for kongens autoritet: hofembedsmændene og det kongelige kancelli samt i udenrigspolitikken. Indtil begyndelsen af 1430'erne lykkedes denne politik takket være støtte fra det danske rigsråd og aristokrati. En krise i

form af et svensk oprør i 1434 ændrede dette med det resultat, at det danske rigsråd i 1439 opsagde Erik huldskab og troskab. Det er Olesens pointe, at Erik af Pommerns behov for rigsrådets støtte styrker dette på kongemagtens bekostning i højere grad end tidligere antaget. Men når det tilføjes, at *regimen politicum*-aspektet må betones kraftigere end hidtil, når talen er om den praktiske politiks udformning, må man ikke overse, at begrebsparret *regimen regale* og *regimen politicum* af Thomas Aquinas' elever, og blandt dem især Ægidius Romanus, primært bruges vedrørende lovgivning. Når Erik Lönnroth i 1934 fastslog, at forhandlingerne på Kalmarunionensmødet i 1397 stod imellem to regeringsprincipper, *regimen regale*, der kom til udtryk i kroningsdokumentet, og *regimen politicum*, der prægede Kalmarbrevet, så må man ikke overse, at det afgørende og brændende spørgsmål er, om kongen har lovgivningsmagt eller ej. Da det følgende bidrag, *Poul Enemarks* »Motiver for nordisk aristokratisk unionspolitik«, tager udgangspunkt i samme begrebspar, *regimen regale* og *regimen politicum*, kan det være nyttigt at være opmærksom på, hvad en anden svensker, retshistorikeren Sten Gagnér, har skrevet om kongemagt og lovgivning i senmiddelalderen (*Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*, Uppsala 1960). Kort sagt belyser han udviklingen fra Augustins fred og retfærdighed som grundlag for befalingsmagt, over Thomas Aquinas' kristning af Aristoteles og hans *Politica*, til blandt andre Ægidius Romanus' redegørelse for paven som lovgiver på linje med Gud og samme Ægidius' opstilling af lovgiveren som fyrsteideal, forudsat respekt for Guds vilje. Dette er *regimen regale*, modsat *regimen politicum*, hvor fyrsten er bundet af landets love og de sædvaner, Thomas Aquinas kaldte lovens fortolkere.

Modsat Marsilius af Paduas kætterier var disse meninger på linje med pave og kirke, derfor kunne de rummes i det kongespejl, som Ægidius skrev til den franske kronprins, den senere Filip den Smukke, som forstod at efterleve dem på sin egen måde.

På denne baggrund kan aristokratiets frygt for *regimen regale* ikke undre. Kun med kongelig garanti for, at hvert unionsrige skulle blive ved sin lov og ret, og intet drages fra det ene land ind i det andet, er stormændene garderet. Heri er intet nyt, bag Erik Glippings håndfæstning lå samme frygt for kongelig lovgivning, men Ægidius' skrifter, som var vidt udbredt, kan have skærpet frygten. Med lovgivning således i fokus bliver perspektivet ændret i forhold til Jens E. Olesens, hvor kongens behov for støtte hos og samarbejde med enkeltpersoner og grupper af råder i sig selv er udtryk for *regimen politicum*-aspektet som bestemmende for den praktiske politik. Men det er og bliver forholdet til eget lands gældende ret, der er afgørende, for i den er aristokratiets privilegier funderet.

Mens Jens E. Olesen for Erik af Pommerns vedkommende ville betone *regimen politicum*-aspektet kraftigere end hidtil, vil Poul Enemark modificere og nuancere Lönnroths forenklede skildring af de to teoretiske regeringsprincipper, når talen er om en vurdering af hele unionsperioden, som han gennemgår i sit indlæg. Kristoffer af Bayern bestræbte sig på at overholde sin svenske håndfæstning, hvilket får Lönnroth til at fastslå, at unionsregeringsformen under denne konge hvilede på *regimen politicum*-princippet i modsætning til Margrethes og Eriks monarkiske union hvilende på *regimen regale*-princippet. Enemark tilføjer, at Lönnroths vurdering kun vedrører styret af Sverige, fordi en regeringsform gældende for alle tre riger ikke var formuleret. Dette sid-

ste er korrekt, men med lovgivningsmagt som grundlag for *regimen regale* så optrådte Margrethe og Erik ikke som lovgivere, hverken nationalt eller unionelt. Og på samme grundlag for *regimen politicum* dristede Kristoffer af Bayern sig heller ikke til at lovgive for Sverige, for den landslov, han lægger navn til i svensk retshistorie, er blot en omarbejdet redaktion af Magnus Eriksons landslov, som i parentes bemærket heller ikke skabte ny ret, fordi den byggede på de gamle svenske landskabslove. Om Christian I. konstaterer Enemark, at kongen ingenlunde altid stod over for en enig front af tilhængere af *regimen politicum*-princippet »ført ud i dets yderste konsekvens«. Hertil er kun at sige, at hvis respekten for gældende lov og ret er kriteriet for *regimen politicum*, så stod kong Christian over for en enig front.

Takket være genopdagelsen af Aristoteles' *Politica*, takket være Thomas Aquinas' opbygning af en videnskab om lovgivning, som danner grundlag for Ægidius' teori om fyrstelig lovgivning af Guds nåde, nås resultatet: »Der König ist zum Gesetzgeber geworden« konkluderer Sten Gagnér. Hermed er den ene nødvendige betingelse skabt for med mening at tale om en »stat«. Den anden betingelse er, at fyrsten er suveræn og alene ansvarlig over for Gud. Disse betingelser blev ikke opfyldt i europæisk middelalder. Ægidius skal efterfølges af en Jean Bodin, før det teoretiske grundlag for suverænitæt og statsmagt er til stede. Og for Bodin er lovgivningsmagt en uomgængelig betingelse.

I en forskningsoversigt fra 1958 konstaterede Erik Lönnroth med betænkelighed, at der er kommet »et spekulativt træk« over unionsdebatten. Kai Hørby føjede til, at det spekulative præg kendetegner selve forsøget på at slutte fra statsret til politik, og netop Hørby har

betonet, at middelalderen ikke kendte vore moderne begreber om »staten«. Vi skal derfor være varsomme med at slutte fra en »statsret« som en defineret juridisk disciplin, for en sådan fandtes ikke i middelalderen – og i vore dage hedder den rettelig statsforfatningsret.

Esbens Albrechtsens bidrag har overskriften »Nogle betragtninger over statsret og politik i senmiddelalderen«, men emnet er det fundamentale forhold imellem magt og ret belyst ved velvalgte eksempler. Hovedvægten lægges på de to diametralt modsatte retsstandpunkter bag Sønderjyllands forhold til det danske rige i 14. og 15. århundrede – et selvstændigt len eller en integreret del af kongeriget. En demonstration af, at retten skifter med magten, som derefter søger sin begrundelse – helst i naturens og Guds lov.

Den fælles overskrift til de følgende fire bidrag er »Byer og handel«. *Bjørn Poulsen* behandler »Land og by i senmiddelalderen« og må som flere andre bidragydere kæmpe med statistisk set meget smalt repræsentative undersøgelser. Hvor Ulsig påpegede, at landegildfaldet skyldtes manglen på bønder efter pesten og påviste forekomsten af rige bønder, dér kan Bjørn Poulsen supplere med, at handlende bønder synes at være almindeligt forekommende. De solgte deres produkter til opkøbere eller direkte til aftagere i byerne efter transport til lands eller til søs. Så by og land var ikke modsætninger; der var tale om en gradvis skala fra den rurale by til det urbaniserede land i senmiddelalderen. Modsatninger mellem borgere, bønder og adel skærpes først i de følgende århundreder.

Nærmest i forlængelse heraf er *Poul Enemarks* andet bidrag »Danmarks handel i senmiddelalderen«, hvor der indledningsvis sættes spørgsmålstejn ved et par gængse teorier, hvorefter befolkningsfald i senmiddelalderen pr. defini-

tion måtte betyde tilbagegang for handelen. Enemark argumenterer overbevisende for, at tilførsel af billigere østeuropæisk korn til Vesteuropa betød omlægning her til andre afgrøder. Samtidig fik kvægprodukter større betydning med øget import til følge. Resultatet blev øget fjernhandel, som gjorde skippere og købmænd til selvstændige erhvervsgrupper. Specielt for Skåne-markedet betød disse strukturforandringer, at det mistede sin tidligere betydning som generelt marked for vareudveksling imellem Øst- og Vesteuropa. Varerne sejlede forbi, og markedet reduceredes til en sildesalteplads. Således lyder Enemarks forklaring, og den må uden tvivl foretrakkes frem for Arups, der lod lybsk monopolpolitik være grunden til Skåne-markedets skæbne. Men til den konstatering, at fjernhandel først hører senmiddelalderen til, vender vi tilbage.

Enemark beskriver endelig de danske bestræbelser for at sikre byerne monopol på handel ved forbud imod landkøb og ulovlige havne.

Indskudt imellem Bjørn Poulsens og Poul Enemarks bidrag skriver *Grethe Jacobsen* om »Kvinder og mænd i senmiddelalderens bysamfund«, et emne, hun har valgt at opprioritere i forhold til det oprindelige forslag, der lød på »den socio-økonomiske struktur, gildernes betydning, mænd og kvinder«. Ved denne disposition til fordel for mænd og kvinder i byerne får denne samling af foredrag om »Danmark i senmiddelalderen« unægtelig slagside, eftersom kvinder og mænd på landet ikke får særskilt behandling, og de var dog de fleste, pesten til trods. Nu får vi om dem kun Porsmoses citat af pastor Froms indberetning fra omkring 1820 om spor af tidligere skove og større befolkning i Vorbasse sogn. Ifølge pastoren beretter sagnet, »at der flere gange har været pest, og at alle beboere i Vorbasse, på en

gammel kone og hendes datter nær, ud-døde, men at en ung bondekarl er kommen gående nordfra, er gæstfri bleven modtagen af de tilbageblevne i den øde by, har gjort bekendtskab med datteren, giftet sig med hende, og at deres afkom siden har befolket stedet igen«.

Ifølge forordet var foredragsholderens opgave ikke blot at gøre status over den foreliggende forskningsindsats, men også at skitsere perspektiver og pege på påtrængende opgaver for fremtidig dansk senmiddelalderforskning. Måske fordi hendes emne spænder for vidt til et foredrag, gør Grethe Jacobsen ekstra meget ud af at skrive en ønskeseddel over, hvad der bør gøres. Og det er ikke så lidt, når man også her må kæmpe med statistisk set meget smalt repræsentative undersøgelser. Men flere kildeudgaver er vejen frem, og helt konkret, som det påpeges, registre til *Danmarks gamle Købstadlovgivning*. Dette sidste er foreslået før, men udgiverne af-slog, fordi værket for længst er udsolgt. Det bør vel ikke hindre en god idé's gennemførelse.

Men selv om meget ligger foran, hører det med til status, hvad der er gjort inden for det omfattende emne, Grethe Jacobsen arbejder med. Og fordi hun opfordrer historikerne til under hele processen at »beholde kønsbrillerne på«, kan det undre, at Inger Dübecks disputats fra 1978, *Købekoner og konkurrence*, ikke omtales i så meget som en note og ej heller i bogens afsluttende bibliografi til Danmarks historie i senmiddelalderen. Hendes undersøgelse tager netop udgangspunkt i senmiddelalderen. Også artiklen »tyende« i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (ved Helmuth Schledermann) savnes.

Hvor Erland Porsmose i sit bidrag om den senmiddelalderlige krises spor i Vorbasse kunne fastslå denne landsbys stabile bebyggelsesstruktur på et arkæo-

logisk grundlag, spørger arkæologen Per Kristian Madsen i sit indlæg, om byarkæologiens genstandsfund kan udnyttes som kilder til f.eks. handelshistorie, eller om disse fund kun er »dagliglivets tilfældige affald«. Han tager sit udgangspunkt i Poul Enemarks konstatering af byernes torvehandel og næromsætning som karakteristisk for epoken 1000-1300 og de lange handelsruter med næringsmidler som typisk for senmiddelalderen. Per Kristian Madsens idé er den oplagte at forsøge en sammentænkning af de arkæologiske vidnesbyrd med det skriftlige kildemateriale. Indledningsvis må han dog beklage det faktum, at genstandsholdige kultur-lag fra senmiddelalderen er uhyre sjældne i europæiske og dermed også i danske byer. Dette i modsætning til perioden før 1300-tallet, hvor fundene er talrige, og de synes klart at vidne om eksistensen af netop lange handelsruter. I Ribe, hvor disse forhold er bedst undersøgt, præges fundbilledet i væsentlig grad af importerede kar og kander, lavet dels i blyglaseret lertøj, dels i forskellige stentøjsagtige varer af nordvesteuropæisk herkomst typisk fra Flandern. Disse fremmede sager bekræfter de lange linjers eksistens, og når Per Kristian Madsen hertil kan føje, at skriftlige kilder fra slutningen af 1200-tallet dokumenterer eksport af kød, smør, fedt, talg, fisk og heste, er det forståeligt, at flandersk lertøj er almindelig udbredt i Ribes fund fra 12- og 1300-tallet. Madsen sammenstiller Ribes fund med andre byfund fra Nordsøområdet og Baltikum, så et mønster af lange handelsruter tegner sig, selv om de arkæologiske massefund ikke afspejler handelsomfang og handelsveje på nogen ligefrem måde. Ud fra sit indgående kendskab til Ribe behandler Per Kristian Madsen samspillet imellem socialtopografi og handel i denne by og understreger behovet for lignende undersøgelser i andre

byer. Han spørger, om massevarer ikke indgik i Ribes handel på et forholdsvis tidligt tidspunkt, allerede i slutningen af 1100-tallet og i 1200-tallet, og peger på indførslen af tufsten og andre byggesten til Ribe bys kirker og henved 50 andre kirker i Sydvest- og Sønderjylland. Tuffen, der kom fra Köln-området, blev importeret i perioden fra ca. 1150-1250. Hermed nærmer vi os de skriftlige kilders oplysninger om eksport fra Ribe af heste til England i 1224 og af landbrugsprodukter til Vesteuropa i 1271 og 1283. Disse skibe kom jo ikke tomme tilbage.

Byarkæologiens genstandsfund kan som sagt ikke fortælle meget om forholdene i senmiddelalderen, men Per Kristian Madsens formodning om eksport af massevarer fra landbruget via Ribe mod sydvest allerede ganske lang tid før 1300 må få os til at overveje, om de lange ruter først starter med senmiddelalderen – for kirkerne af tufsten kan jo ikke bortforklares, ej heller de importerede genstandsfund i massevis. Per Kristian Madsens forslag om en sammenkobling af de arkæologiske vidnesbyrd og de skriftlige efterretninger er i hvert fald frugtbar.

De sidste fire bidrag har »kirken« som overskrift. Med vanlig »indforståelse« skriver *Troels Dahlerup* om »Kirke og samfund i dansk senmiddelalder«, om konge og kirke, om adel og kirke, købstad og kirke samt kirke og folk. Man må forudsætte eksistensen af en levende religiøsitet, »der dog ikke lader sig kvantificere«, men det gør til gengæld økonomien, hvor kirkens rolle i samfundet synliggøres derved, at 40% af landets jord tilhørte kirkelige institutioner. Kilderne synes få, når talen er om træk af folkereligiøsitet, men antagelig vil kommende forskning kunne sige noget herom. Om »kirken og retten« har Dahlerup ydet sin store indsats, og han har dermed rådet bod på »de se-

neste 150 års mangel på interesse for kirkeret«.

På linje hermed er det positivt, at de følgende indlæg klart bekræfter en stigende interesse for kirkens historie i senmiddelalderen. *Per Ingesman* har tidligere redegjort for forskningshistorien på dette felt og rekapitulerer den kort i sit bidrag »Danmark og pavestolen i senmiddelalderen«, hvor han behandler de problemer og muligheder, som det pavelige kildemateriale rummer specielt i årene 1474-1526. Per Ingesman peger på den store fordel, dansk forskning har frem for alle andre, fordi hele det relevante kildemateriale fra Vatikanarkivet findes udgivet i *Acta pontificum Danica*. På det grundlag tager Ingesman udgangspunkt i en grafisk fremstilling af fordelingen af de udgivne pavebreve vedrørende Danmark i perioden fra 1316-1536. Denne oversigt skal primært bruges til at formulere relevante spørgsmål vedrørende den meget betydelige stigning i antallet af »danske« pavebreve, der sker fra 1474-1526. Efter nogle kildekritiske overvejelser og en diskussion af udvalgs-kriterier og repræsentativitet kan Ingesman konstatere, at det danske mønster på smukkeste vis følger det generelle, og ser man på brevenes fordeling pr. år, kan såvel højde- som lavpunkter forklares kirkepolitisk og det på en måde, som ikke er set før. Men materialet kan bruges til meget mere, og Ingesman peger her på den religiøse side af forholdet til Rom, som jo ikke bliver mindre interessant i forbindelse med baggrunden for den danske reformation. En spændende artikel, som både gør status og viser veje fremad.

Ole Bay behandler »Donationerne til kirken i dansk senmiddelalder«, også her en forsømt problemstilling ud over enkeltundersøgelser. Perioden går fra ca. 1350 og frem til reformationen, og genstanden er donationer af jordegods. Uden at gøre forskel på omfanget af do-

nationerne konstaterer Ole Bay en markant vækst i disse omkring 1380 og en aftagen fra ca. 1490. Forklaringen søger han i udviklingen for institutioner, for persongrupper og for typer af donationer; men et problem er at gennemskue, hvilke retlige fænomener adkomstbrevene egentlig dækker over; gaver kan ligge bag skødninger, pantsætninger, pensionsaftaler og andre retshandler, men behøver ikke at gøre det, selv om den verdslige part gerne så dem betragtet som ensidige uegennyttige gaver. »Man aner en udvikling fra gave- og tjenesteudveksling til mere klare økonomiske relationer«, konkluderer Ole Bay: »En del af forklaringen kan være ændringer i mentalitet eller blot i ordenes betydning«, og man skal være sig for at sætte lighedstegn imellem gavernes omfang og fromheden. At princippet om noget for noget i reglen lå bag, viser for øvrigt de mange søgsmål, der efter reformationen blev anlagt af donatorernes arvinger, fordi sjælemesser blev afskaffet.

Religiøsitet lader sig ikke kvantificere, fastslog Troels Dahlerup. Det kommer ikke bag på forfatteren af bogens sidste bidrag, *Lars Bisgaard*, som behandler »Det religiøse liv i senmiddelalderen« med undertitlen »En tabt dimension i dansk historieskrivning«. Han indleder med et citat af Michael Gelting: »Dansk middelalderforskning har været kendetegnet af en ejendommelig mangel på interesse for kirken«, og specielt når talen er om den ægte vare, kirkens idéer og dens indre liv. Historikerne har stort set været uinteresserede i den side af sagen, hvilket må forbløffe, når man betænker, at middelalderens retssystem ikke kunne fungere, hvis gudsfrygt ikke var en realitet. Hvis alle på tinge turde sværge falsk, var alle sagsøgte dermed frifundet – hvad intet retssystem kan leve med, biskop og bedste bygdemænd til trods. Lars Bisgaard be-

høver ikke mange sider for at demonstrere historikernes almindelige afmagt, når talen er om religionens rolle. Denne materialistiske tradition i historiefaget er heldigvis inden for de seneste år blevet anfægtet – og Gud ske lov for det – af blandt andre Gelting, Ingesman og netop Bisgaard, som da heller ikke har svært ved at pege på fremtidige forskningsopgaver – selv om vort hjemlige kildemateriale er sparsomt. Men det gjaldt jo også de foregående emner: den senmiddelalderlige krise, godssystemet, land og by-problemet, mand og kvindeforholdet, genstandsfundene osv. i senmiddelalderen – og på disse områder har man jo ikke holdt sig tilbage. Man har undret sig over, at de for os at se store katastrofer, som f.eks. pestepidemierne, ikke nævnes i de skriftlige kilder, men så glemmer vi religionen, den omstændighed, at middelalderens prædikener ustandseligt formanede: Husk, at du skal dø!, og på kirkevæggen siger de døde til de levende: Som vi er, skal I snart være! Bisgaard citerer C.F. Allen for opfordringen til at åbne øjnene »for de mange kræfter, der røre og bryde sig i samfundets indre«, for de vilkår »hvorunder menneskene arbejde og stræbe«, for først da vindes den rette fortrolighed med tiden og dens forhold og begivenheder. Denne bogs afsluttende bidrag giver samlingen dette nødvendige perspektiv.

Som resultat af et seminars snævre rammer er vi kommet vidt omkring, næsten hele kompasset rundt, selv om dette, kompasset, og andre teknologiske fremskridt ikke blev omtalt. Vi kom flere gange undervejs uden for perioden med det uheldige navn »senmiddelalderen«, som jo umuligt kan udskæres med dybe snit. Med et ekko af Eco er hele middelalderen vores »førnutid«, den nære fortid, som virker i os endnu. »Det, vor tidsalder måske virkelig har til fælles med middelalderen, er, når alt

kommer til alt, den grådige altfavnende mangfoldighed«. »Danmarks Senmiddelalder« afspejler denne mangfoldighed, for man kan ikke behandle det som homogent, der ikke er det. Men vi kan da forsøge at »samentænke«.

På bogens omslag er gengivet en bleg, blodfattig Magnus Petersen-akvarel af kalkmaleriet »Livets hjul« i Tingsted kirke. Igen er døden det sikre, men motivet kan afføde spørgsmålet, om det

går opad eller nedad for dansk middelalderforskning på et tidspunkt, da flere af dem, der længe har tegnet faget, håber på afløsning. Kort sagt, er det skumring eller gry? Digteren fortsatte: »Derpå må I unge svare«. Man kan konstatere, at det har mange af dem gjort på en overbevisende måde med deres bidrag til bogen. Krise – for hvem? Ikke for middelalderforskningen, den trives.

Landboreformerne – kontinuitet eller revolution

Af Peter Fibiger Bang

Bo Johansen: *Kontinuitet og vækst. Landbrugets strukturelle udvikling på Falster 1760-1810. En historisk-statistisk undersøgelse.* (Landbohistorisk Selskab, 1994). 153 s., 88 kr.
 Thorkild Kjærgaard: *The Danish Revolution 1500-1800. An Ecohistorical Interpretation. Studies in Environment and history.* Translated by David Hohnen. (Cambridge University Press, 1994). 314 s., 35 £.

Siden jubilæet for Stavnsbåndsløsningen i 1988 har vi set en lang række afhandlinger om landboreformperiodens danske landbrug. Den mest markante og kontroversielle af disse var Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, der nu er udkommet i en engelsk udgave, og samtidig har vi gennem Landbohistorisk Selskab fået Kjærgaards tidligere elev Bo Johansens besvarelse »Kontinuitet og vækst« af en prisopgave udskrevet på Københavns Universitet i forbindelse med føromtalt jubilæum.

Kjærgaards disputats fremlagde den

opfattelse, at Danmark omkring 1750 befandt sig i en økologisk krise med overgræsning, udpining og nedbrydning af jorden, rovdrift på skoven og brændselsmangel forårsaget af en meget kraftig befolkningsvækst i lighed med u-landene i dag. Denne tog man fat på at løse gennem en driftsomlægning, der betød en opdyrkning af overdrevene med den kvælstøfsfikserende foderafgrøde kløver og afvanding af markerne, hvorigennem både græsningsproblemer og udpiningsproblemer blev løst, samtidig med at produktionen voksede i hidtil uset omfang. Sideløbende hermed løste man brændselsproblemerne ved en import af kul og jern, og derigennem hindredes nedbrydningen af skoven. Denne omlægning var ved at være fuldført omkring år 1800 og havde ændret de sociale styrkeforhold i statsmagts og gårdmændenes favør. Disse gennemførte i omlægningens slutfase landboreformerne for at befæste deres nyvundne styrke på bekostning af godsejerne og husmændene og til skade for Danmark, der ændredes fra et decentralt socialt ansvarligt samfund til et behårdt libe-